

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

УДК 37.015.3:159.955.4:001.8(045)

*Олена Андрющенко, старший викладач кафедри початкової освіти комунального закладу
“Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти” Запорізької обласної ради*

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

У статті розкрито актуальність проблеми професійної педагогічної рефлексії, розглянуто сутність означеного феномену. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури здійснено узагальнення окремих наукових поглядів, яке продемонструвало неоднозначність тлумачення сутності цього поняття. Акцентовано увагу на ролі педагогічної рефлексії як вагомого чинника розвитку професійної діяльності вчителя.

Ключові слова: професійна рефлексія, професійна педагогічна рефлексія, рефлексивне управління, професійна компетентність, професіоналізм учителя.

Літ. 15.

*Елена Андрющенко, старший преподаватель кафедры начального образования коммунального заведения
“Запорожский областной институт последипломного педагогического образования”
Запорожского областного совета*

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ “ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ”

В статье раскрыта актуальность проблемы профессиональной педагогической рефлексии, определена сущность указанного феномена. На основе анализа психолого-педагогической литературы обобщены отдельные научные взгляды, что продемонстрировало неоднозначность толкования сущности этого понятия. Определена роль педагогической рефлексии как весомого фактора развития профессиональной деятельности учителя.

Ключевые слова: профессиональная рефлексия, профессиональная педагогическая рефлексия, рефлексивное управление, профессиональная компетентность, профессионализм учителя.

*Olena Andryushchenko, Senior Lecturer of the Primary Education Department,
Municipal Establishment Institution “Zaporyzhzhya Regional Institute of Postgraduate Pedagogical
Education” of Zaporizhzhya Regional Council*

THE SCIENTIFIC VIEWS CONCERNING THE DEFINITION OF THE ESSENCE OF THE CONCEPT “THE PROFESSIONAL PEDAGOGICAL REFLECTION”

The article shows the relevance and essence of the professional pedagogical reflection. On the basis of the analysis of psychological and educational literature the author makes the generalization of some scientific views that demonstrate the ambiguity of the interpretation of its essence. The attention is focused on the role of pedagogical reflection as an important factor of teachers' professional development.

Keywords: professional reflection, professional pedagogical reflection, reflective management, professional competence, teacher's professionalism.

Постановка проблеми. Прискорення науково-технічного та соціального прогресу, поступова інтеграція України в європейський простір потребує оперативної модернізації української освітньої системи, створення сприятливих умов щодо розвитку в учнів різноманітних компетентностей, для успішного формування в учнів і педагогів необхідного рівня умінь і здібностей відповідно до запитів професійного ринку.

За прогнозами експертів на ринку праці у 2020 році найбільш затребуваними будуть уміння отримувати знання впродовж усього життя, мислити критично, висувати цілі та досягати їх, працювати в команді та спілкуватися в полікультурному середовищі [1, 6]. У таких

умовах перед сучасною освітою виникають актуальні завдання щодо необхідності формування та розвитку в учнів навичок ХХІ сторіччя.

Отже, сучасне суспільство вже сьогодні потребує педагога, здатного компетентно вирішувати означені професійні завдання, готового до активної участі в інноваційних освітніх процесах та реалізації на практиці нестандартних рішень. Адекватним механізмом, що сприяє більш глибокому усвідомленню й осмисленню педагогом професійних функцій та конструктивному вдосконаленню навчально-виховної діяльності є, на нашу думку, педагогічна рефлексія. Саме тому дослідження ролі професійної педагогічної рефлексії є актуальними.

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема педагогічної рефлексії є предметом дослідження широкого кола теоретичних та прикладних питань психолого-педагогічної науки.

Так, питання формування й розвитку рефлексивних здібностей фахівців вивчали О.С. Анісімов, А.О. Деркач, Ю.В. Громико, А.В. Карпов, В.А. Лефевр, Г.П. Щедровицький та ін. Зазначимо, що досить часто в теоретичних та прикладних доробках (Б.З. Вульф, М.М. Марусинець, В.А. Метаєва, І.М. Семенов, С.Ю. Степанов, О.Є. Рукавішнікова та ін.) використовується поняття “професійна рефлексія”, у межах якого досліджуються рефлексивні механізми професійної діяльності будь-якого фахівця. Уточнення сутності професійної рефлексії до професійної педагогічної рефлексії є предметом наукових досліджень А.О. Бізєвої, М.М. Боритко, М.Е. Боцманової, І.А. Зязюна, А.З. Зака, А.В. Захарової, М.М. Кашапова, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової, О.Я. Савченко та ін. Рефлексію як обов’язковий структурний компонент особистості вчителя досліджували С.Д. Максименко, Г.Ф. Похмелкіна, В.А. Семиченко, В.М. Чайка, Є.В. Чорний, Л.В. Яковлева та ін.

Мета статті. Проаналізувати й узагальнити наукові погляди до визначення поняття “професійна педагогічна рефлексія”.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння сутності поняття “професійна педагогічна рефлексія” вважаємо за доцільне висвітлити погляди науковців на професійну рефлексію, яка тлумачиться як психологічний механізм професійного самовдосконалення та самоактуалізації, що реалізується у здатності особистості досліджувати себе та власну діяльність (О.Є. Рукавішнікова), вагомий чинник актуалізації розвитку професійної культури (М.М. Марусинець), визначається системоутворювальним елементом професійної діяльності, що сприяє підвищенню рівня професіоналізму всіх спеціалістів (В.А. Метаєва).

Завдяки професійній рефлексії відбувається зростання рівня предметної професійної компетентності спеціаліста, яка має прояв у зростанні рівня конкретних знань і навичок, підвищенні уміння постановки та розв’язання проблем, покращення рівня колективної взаємодії, запобігання конфліктним ситуаціям, що сприяє накопиченню професійного й власного досвіду фахівця, веде до підвищення рівня професіоналізму та професійної культури.

У дослідженнях Б.З. Вульфової поняття “професійна рефлексія” подається як співвіднесення можливостей свого “Я” з вимогами

професії. Рефлексія, наголошує автор, не стільки констатує наявність або відсутність професійних якостей фахівця, скільки стимулює їхнє посилення та розвиток [5, 45]. Схожий підхід застосовується й до визначення професійної педагогічної рефлексії, зміст якої розглядається з урахуванням особливостей педагогічної діяльності та досвіду учителя, що, на нашу думку, є цілком логічним. У багатьох дослідженнях поняття “професійна рефлексія” подається як рефлексія професійної діяльності, яка найбільш яскраво має прояв у педагогічній діяльності. Так, А.О. Бізєва, М.А. Віслогузова, І.А. Зязюн, І.О. Стеценко, В.І. Юрченко та ін. розглядають професійну педагогічну рефлексію як вид діяльності (за визначенням І.О. Стеценко) [15, 20].

З огляду на те, що у більшості наукових досліджень поняття “педагогічна рефлексія” й “професійна педагогічна рефлексія” подаються як близькі за значенням, у статті будемо використовувати їх як тотожні.

На думку А.О. Бізєвої, педагогічна рефлексія – це процес уявного (попереднього або ретроспективного) аналізу професійної проблеми педагогом, внаслідок чого відбувається особистісне забарвлення усвідомлення сутності проблеми та виникають нові шляхи її розв’язання [4, 62].

Схожу позицію щодо поняття “професійна педагогічна рефлексія” висловлюють Ю.О. Приходько, І.О. Стеценко, В.І. Юрченко, які також істотною ознакою рефлексії називають процес аналізу вчителем особистісних думок і хвилювань, пов’язаних з професійно-педагогічною діяльністю. Автори розглядають означений феномен як процес самопізнання професіоналом власного внутрішнього світу, міркування про себе як про особистість [14, 156]; аналіз і корекцію педагогічних технологій та своєї наукової діяльності, усвідомлення того, як його сприймають й оцінюють усі учасники навчально-виховного процесу [15, 21].

У іншому аспекті розглядається поняття професійної педагогічної рефлексії в дослідженнях І.Г. Безсонової. Спираючись на положення В.О. Сластьоніна щодо визначення позиції педагога, зміст професійної педагогічної рефлексії автор пояснює як єдність трьох сфер: пізнання, дії та переживання. У сфері пізнання предметом професійної рефлексії педагога, на думку науковця, стають його професійні знання, які в процесі рефлексування перетворюються в особистісне знання, на яких ґрунтується “Я-концепція”. У сфері дій фокус педагогічної рефлексії спрямований на власні дії вчителя щодо

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

реалізації завдань навчально-виховного процесу. Основою рефлексії в сфері переживання є розвинена толерантність та емпатія педагога, адекватна самооцінка, здатність аналізувати й оцінювати почуття та стосунки всіх учасників педагогічного процесу. За концептуальним підходом І.Г. Безсонової сутність означеного феномену є процес пізнання вчителем свого внутрішнього світу, власних професійних якостей, аналіз знань, поведінки та переживань у педагогічній діяльності, роздуми та переживання про себе як особистість, а також усвідомлення того, яким чином його сприймають інші суб'єкти навчально-виховного процесу [3, 10].

У межах проблем дидактики І.А. Зязюн визначав педагогічну рефлексію як безумовний чинник педагогічної творчості. Під професійною педагогічною рефлексією науковець розумів пошук, оцінку та обговорення вчителя з самим собою власного досвіду, як реального так і уявного [7, 8 – 9]. У контексті гуманістичної концепції освіти найголовнішим І.А. Зязюн вважав формування в учнів механізмів самонавчання та самовиховання з урахуванням максимального включення індивідуальних здібностей [7, 5], що, на нашу думку, забезпечує саме рефлексивна педагогічна діяльність.

Отже, аналіз наукових джерел підтверджує, що більшість учених діяльнісного підходу сутнісним чинником категорії професійної педагогічної рефлексії вважають дослідницьку позицію вчителя до власної професійної діяльності та до себе як до професіонала, що заснована на здатності інтегрувати теоретичні знання, власний досвід і соціально-ціннісні орієнтації.

Рефлексивна педагогічна діяльність пов'язана з можливістю вчителя регулювати та корегувати способи здійснення власної професійної діяльності, а рівень розвитку педагогічної рефлексії постає визначальним чинником досягнення суб'єктом ефективних результатів. Недостатня сформованість педагогічної рефлексії гальмує здатність учителя здійснювати аналітичний підхід до власної педагогічної діяльності, знаходити нестандартні шляхи вирішення проблем та ставить учителя в залежність від зовнішніх обставин і стереотипного виконання професійних обов'язків.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує підхід до вивчення проблеми педагогічної рефлексії, представлений у наукових працях Ю.М. Кулюткіна. Автор визначає психологічну структуру педагогічної діяльності як процес рефлексивного управління діяльністю учнів. Згідно з метапідходом, така наддіяльність учителя

відносно діяльності учнів є метадіяльністю, головними завданнями якої є створення умов для переходу учнів у активну позицію суб'єктів навчання, а також формування здатності до самоуправління власною діяльністю.

Рефлексивне управління, як керівництво активністю іншої людини, в психології називають рефлексивними процесами, що супроводжують суб'єкт-суб'єктну взаємодію в педагогічній діяльності та дають учителю уявлення про мотиви та наміри учнів, допомагають розумінню “внутрішньої картини світу” дитини [13, 13 – 14].

Такий підхід реалізує гуманістичну спрямованість позиції вчителя, сутність якої полягає у створенні умов для розвитку вмінь дітей ставити самостійно цілі та знаходити ефективні способи їх вирішення, контролювати власні дії, здійснювати самоаналіз й оцінювати діяльність інших, що стає необхідною умовою розвитку в дитини здатності до рефлексії. Педагогічна рефлексія також сприяє кращому розумінню вчителем внутрішнього світу дитини, що дозволяє йому вибудовувати взаємодію з нею, її родиною, соціальним середовищем, знаходити шляхи самовдосконалення.

Отже, Ю.М. Кулюткіним педагогічна рефлексія характеризується як критичне усвідомлення вчителем підстав, методів, ідей власної діяльності [8, 60]. Як і будь-яка професійна рефлексія, рефлексія педагога пов'язана зі змістом педагогічної діяльності та може бути спрямована на діяльність учителя, діяльність колег і діяльність учнів.

Таким чином, педагогічна рефлексія, реалізує гуманістичну стратегію педагогічної взаємодії, яка базується на розвитку здібностей учнів до самоуправління власним пізнанням, допомагає критичному усвідомленню вчителем підстав власної діяльності, що дозволяє не тільки усвідомлювати та розуміти внутрішній світ дитини, а й цілеспрямовано впливати на його перетворення відповідно до навчально-виховної мети. Це стає можливим лише за умов активності самого учня, а також високого рівня рефлексії педагога.

Розвиток наукових положень щодо педагогічної рефлексії знаходимо в доробках В.П. Бездухова, який, досліджуючи рефлексивність свідомості та мислення вчителя, висвітлює проблему рефлексії педагога, як багаторівневу.

Більш того, автор розглядає педагогіку як науку, що є формою теоретичної свідомості, якій також притаманна рефлексивність, що проявляється як принцип обґрунтування педагогічного знання. Виходячи з цього,

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

В.П. Бездухов вирізняє загальнонаукову та педагогічну рефлексію. Загальнонаукова рефлексія ґрунтується на наукових знаннях різного типу (філософському, соціологічному, етичному, соціально-психологічному, педагогічному тощо) та є процесом осмислення педагогом наукових уявлень про життєві цінності людини, його філософські й культурні орієнтири, а також здатності виходити за межі конкретної соціальної або педагогічної ситуації, завдяки власному розумінню дійсності та її суперечностей. Рефлексія, що відбувається над пізнанням теоретичного й емпіричного педагогічного знання, концепцій освіти, виховання, навчання є педагогічною рефлексією, в якій автор виокремлює теоретичну та практичну рефлексії. Теоретична педагогічна рефлексія – це осмислення вчителем аксіологічних орієнтирів у професійній діяльності, пов'язаних з вихованням і розвитком у дітей ціннісних орієнтацій життєдіяльності, потреб будувати відносини між людьми з позицій моральних критеріїв. Практична педагогічна рефлексія забезпечує процес осмислення вчителем власних дій під час вирішення проблемних ситуацій, у межах яких вона виникає. Дослідник наголошує, що між трьома рівнями рефлексії (загальнонауковою, теоретичною та практичною) існує внутрішній зв'язок. Залежно від того, результати якої діяльності (пізнавальної чи практичної) осмислюються вчителем у конкретній педагогічній ситуації, відбувається або абстрагування, або конкретизація знання. На думку В.П. Бездухова, єдність абстрагування й конкретизації загальнонаукового, теоретичного педагогічного й емпіричного педагогічного знання в професійно-педагогічній діяльності є умовою розвитку багаторівневої рефлексії вчителя [2, 79]. Таким чином, окреслюється погляд на педагогічну рефлексію як багаторівневе утворення.

Думки В.П. Бездухова щодо багаторівневої структури педагогічної рефлексії поділяє І.В. Муштавінська. Вона подає особливості педагогічної рефлексії як механізм здатності вчителя оцінити й ефективно використовувати розроблені освітні технології, а також самостійно їх створювати. Отже, науковець досліджує рефлексію педагога над власною мислительною діяльністю щодо оволодіння та створення технологій і характеризує педагогічну рефлексію як спосіб усвідомлення інноваційної педагогічної діяльності, механізм, властивий сучасному освітньому процесу, що потребує дослідження й трансляції. Саме використання вчителем рефлексії в процесі впровадження освітніх технологій є

підставою, що дозволяє диференціювати технології “умовно стандартні” від технологій більш творчого характеру “умовно рефлексивних”, які сприяють максимальному розвитку самостійного мислення й творчості суб'єктів навчання [12, 170]. Таким чином, педагогічна рефлексія визначається як універсальний механізм усвідомлення, аналізу й апробації інноваційних освітніх технологій, що впливає на вибір і використання найефективніших з них та сприяє досягненню високих результатів усіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Інший науковий підхід характеризує педагогічну рефлексію як професійно-значущу властивість особистості педагога з конкретизацією різних аспектів (І.О. Зимня, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, В.О. Метаєва Л.М. Мітіна та ін.). Так, у психологічній концепції праці вчителя Л.М. Мітіною розроблено структурно-ієрархічну модель особистості педагога, у якій педагогічна рефлексія є компонентом п'яти професійно-значущих якостей педагога. До них відносяться: педагогічне цілепокладання, педагогічне мислення, які є складовими проєктивних здібностей, а також педагогічна рефлексія, педагогічний такт та педагогічна спрямованість, що входять до складу рефлексивно-перцептивних здібностей учителя. Як зазначає автор, сформованість усіх компонентів професійних здібностей учителя є показником зрілості педагогічної діяльності [11, 19–22].

У наукових доробках А.К. Маркової, педагогічна рефлексія розглядається в контексті дослідження професійної компетентності, що характеризується з позиції трьох базових сфер праці вчителя: педагогічної діяльності як “технології” роботи педагога, педагогічного спілкування, яке є “кліматом” цієї праці, особистості, що акумулює ідеали, ціннісні орієнтації, внутрішні мотиви дій учителя. Стрижневим фактором педагогічної професії, що визначає його діяльність та спілкування, є особистість учителя, тому А.К. Маркова виокремлює систему професійно-педагогічних якостей, серед яких важливе місце посідає педагогічна рефлексія. Автор характеризує її як здатність учителя враховувати уявлення учнів про себе в різних педагогічних ситуаціях, усвідомлювати уявлення учнів про те, як учитель розуміє їх діяльність. Також наголошується на систематичному розвитку вчителем здорової рефлексії, яка підвищує результативність педагогічної праці [9, 24].

Як і А.К. Маркова, деякі науковці (О.С. Анісімов, А.О. Деркач, Е.Ф.Зеєр, В.О. Сластьонін та ін.)

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ “ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ”

педагогічну рефлексію розглядають у межах проблеми професійної компетентності, що є підґрунтям такого інтегрального поняття акмеології як професіоналізм учителя. Одним з аспектів професіоналізму педагога науковці визначають особистісно-індивідуальну компетентність, до системи якої належать професійно важливі якості особистості: 1) педагогічне цілепокладання, як здатність учителя планувати власну діяльність з урахуванням можливостей учнів; планування власного професійного розвитку; 2) педагогічна рефлексія як спрямованість свідомості педагога на самого себе, педагогічна самосвідомість; 3) педагогічні здібності, як засіб розуміння іншої людини і можливість впливати на неї [1, 194]. Усі вищезазначені професійні якості, на наш погляд, мають рефлексивну природу, що дозволяє визначити рефлексію як елемент і чинник розвитку інших якостей.

Близьким до нашого розуміння щодо сутності поняття педагогічної рефлексії є науковий погляд М.М. Марусинець, яка досліджує рефлексію професійної діяльності вчителя початкових класів. Важливим показником професійного розвитку цієї категорії вчителів автор називає готовність до педагогічної рефлексії, яку розглядає як здатність учителя до усвідомлення й осмислення педагогічних проблем, власного професійного досвіду. Науковець характеризує професійну педагогічну рефлексію як інтегральне особистісне утворення, що характеризується сукупністю здібностей, способів і стратегій, які є засобом у розв’язанні професійно-педагогічних завдань через їхнє усвідомлення, осмислення та переосмислення, здатністю використання інноваційних підходів щодо їхнього розв’язання, які склалися в результаті внутрішньої активності її суб’єкта та є адекватними природі педагогічної діяльності [10, 116].

Отже, педагогічна рефлексія визначається науковцями як: 1) вид діяльності; 2) інтегральне особистісне утворення вчителя; 3) професійно-педагогічна якість, яка розглядається як синонім поняття “здатність”; 4) структурний компонент, що входить до складу професійно-значущих якостей професійної компетентності; 5) вагомий чинник і механізм розвитку професійних якостей, які утворюють ієрархію поняття “професіоналізм” учителя.

Висновки. Таким чином, дослідження наукової літератури підтверджують існування різних підходів до визначення поняття “професійна педагогічна рефлексія” та диверсифікованість думок щодо означеного педагогічного явища. Серед існуючих поглядів надаємо перевагу системному підходу М.М. Марусинець, на який спиратимемося в подальших дослідженнях.

1. Акмеология: Учебник. / К.А. Абульханова, О.С. Анисимов, В.Г. Ассеев и др. Под общ.ред. А.А. Деркача. – М., РАГС, 2004. – 424 с.

2. Бездухов В.П. Рефлексивность сознания и мышления учителя / В.П. Бездухов // Педагогические чтения, посвященные памяти Ю.Н. Кулюткина: Материалы. – СПб.: СПБАППО, 2003. – С. 67 – 80.

3. Бессонова И.Г. Формирование профессиональной педагогической рефлексии у студентов педвуза: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / И. Г. Бессонова. – С., 2007. – 21 с.

4. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. – Псков: ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. – 216 с.

5. Вульф В.З. Профессиональная рефлексия: потребность, сущность, управление / В.З. Вульф // Magister. – 1995. – № 1. – С. 71 – 79.

6. Зязюн І.А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії / І.А. Зязюн // Світло. – 1996. – № 1. – С. 4 – 9.

7. Кулюткин Ю.М. Ценностно-смысловые ориентиры современного образования / Ю.М. Кулюткин. – СПб, СпецЛит, 2002. – 96 с.

8. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.

9. Марусинець М.М. Професійна рефлексія вчителя початкових класів: зміст і структура / М.М. Марусинець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Випуск 31. – 2009. – С. 109 – 117.

10. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы) / Л.М. Митина. – М.: Дело, 1994. – 216 с.

11. Муштавинская И.В. Рефлексивный анализ педагогической деятельности / И.В. Муштавинская // Педагогические чтения, посвященные памяти Ю.Н. Кулюткина: Материалы. – СПб.: СПБАППО, 2003. – С. 167 – 179.

12. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базилович, Т.Г. Дмитренко та ін.: За ред. І.А. Зязюна. – К.: СПД Богданова А.М., 2008. – 462 с.

13. Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник: [Навч. посіб.] / Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

14. Проект Концепції “Нова українська школа” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/21/2016-08-17-3-.pdf>

15. Стеценко И.О. Педагогическая рефлексия: теория и технология развития: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук: спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” (педагогические науки) / И.О. Стеценко. – Ростов-на-Дону, 2006. – 43 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2016